

■ MEZŐS Tamás¹

Restoring the Restoration – The Church Ruins of Zsámbék

In memory of Professor Fritz WENZEL

■ **Abstract:** *Even in its ruinous condition, the former Premonstratensian, later Pauline church is an outstanding late Romanesque, early Gothic historic buildings within Hungarian architectural history. The building ensemble ruined by the earthquake in Komárom in the 18th century had been used as a source of building material by the population of Zsámbék for more than a century. Despite its architectural significance acknowledged already in the mid-19th century, almost three decades had to pass until the National Committee for Historic Monuments could provide sufficient funds for a minimal intervention aiming at the consolidation of the ruins. Despite the prevailing mindset of that era, István MÖLLER carried out this task on a high professional level. During the next century, small-scale interventions were carried out. After 1989, the National Office for the Protection of Historic Monuments initiated the urgent conservation of the ruins. The designed works were not completed even after three years, and the finished interventions are questionable from many aspects. Partially because the stone material has not been preserved yet, and partially due to the quality of materials used for the “restoration” carried out 30 years ago, by today the ruins are approaching a condition posing a high risk of accident, which could potentially lead to closing the still open site.*

■ **Keywords:** ruin conservation, the Premonstratensian church in Zsámbék, restoration by MÖLLER, intervention by SEDLMAYR, distinctiveness in material use

■ During the more than one-and-a-half-century-long history of Hungarian historic building conservation, the restoration of the church ruins in Zsámbék is among the most emblematic ones. Originally a Premonstratensian and later a Pauline church, the building bears the marks of both the Romanesque and Gothic styles. According

A helyreállítás helyreállítása – A zsámbéki rom

Fritz WENZEL professzor emlékének

■ **Kivonat:** *Az egykori premontrei, majd pálos templom rom állapotában is a magyarországi építészettörténet egyik kiemelkedő késő román, kora gótikus emléke. A XVIII. századi komáromi földrengés után romossá vált épületegyüttest több mint 100 éven keresztül kőbányaként hasznosította Zsámbék község lakossága. Már a XIX. század közepén felismert építészettörténeti jelentősége ellenére csaknem három évtized telt el addig, amíg a Műemlékek Országos Bizottsága egy minimális beavatkozáshoz elegendő forrást tudott biztosítani a maradványok megerősítéséhez. A munkát MÖLLER István professzor a kor felfogásától eltérően magas színvonalon oldotta meg. Kiseb beavatkozások történtek a következő évszázad alatt, míg az Országos Műemlékvédelmi Hivatal 1989 után megkezdte a rom halaszthatatlan helyreállítását. A tervezett munkák három esztendő elteltével befejezetlenek maradtak, és ami megvalósult, több szempontból kifogásolható lett. Mára a rom olyan állapotba került, részben a kőanyag konzerválásának elmaradása, részben pedig a 30 évvel ezelőtti „restauráláskor” használt anyagok minősége miatt, hogy közel került ahhoz az állapothoz, amikor fokozott balesetveszély miatt előbb-utóbb ismét be kell zárni a ma még látogatható templomromot.*

■ **Kulcsszavak:** romvédelem, zsámbéki premontrei templom, MÖLLER-féle helyreállítás, SEDLMAYR-féle beavatkozás, megkülönböztethetőség az anyaghasználatban

■ Kevés emblematikusabb helyreállítás ismert a magyar műemlékvédelem több mint másfél száz éves történetében, mint a zsámbéki, eredetileg premontrei, majd pálos, román és gótikus jegyeket magán viselő templomé. Egyes korábbi vélekedések szerint a török háborúk során pusztult el a templom és a kolostor. Újabban igazolva látszik az a vélekedés, hogy az 1567–1661 közötti évszázadban a kolostor lakott volt, így valószínűsíthetően nem kerülhetett a terület közvetlen háborús övezetbe. A prépostsági templom használatát akadályozó tényező volt, hogy KOLLONICH György esztergomi érsek nem rendezte a szerzetesrendek helyzetét, ezért kényszerültek a község hívei 1716-tól a ZICHY család tulajdonában álló kastély kápolnájába mint plébániatemplomba. Az új plébániatemplom alapkövét PADÁNYI BÍRÓ Márton veszprémi püspök tette le 1749-ben, amikor a román-gótikus templom még bizonyosan nem lehetett romos. PADÁNYI 1754-ben a történeti és művészi

¹ Engineer, PhD, professor at the Budapest University of Technology and Economics, Department for History of Architecture and Monument Preservation, Budapest, Hungary.

² I started to write this study at the end of June. 258 years before, on June 28, 1763, the earthquake in Komárom destroyed the mediaeval vestige.

¹ Építőmérnök, dr., egyetemi tanár, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest, Magyarország.

² Dolgozatom megírására június utolsó napjaiban kezdtem, ó meg akkor, amikor 258 esztendővel ezelőtt, 1763. június 28-án a komáromi földrengés elpusztította a középkori emléket.



■ **1. ábra:** Ludwig ROHBOCK (1824–1893) metszet másolata (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlék-védelmi Dokumentációs Központ, 043.006N)

■ **Figure 1.** Engraving by Ludwig ROHBOCK (1824–1893), (Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, 043.006N)

szempontból értékes középkori emléket restauráltatta, elsősorban annak állapota megőrzése céljából.³ Minden bizonnyal a nagy komáromi földrengés – 1763. június 28-án – rombolta le a nagyszerű emléket. A Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt barokk plébániatemplom sérüléseit 1768–1770 között kijavították, a prépostsági templom javítására már nem fordítottak különösebb figyelmet. A romos épületben esetenként még tarthattak istentiszteletet, amint azt JANKOVICH Miklós említi, hogy tudniillik 1790 körül még ministrált a templomban (DERCSÉNYI 1958, 481). A kegyelet egy ideig védte az épület maradványait, de a mellette lévő kolostor köveit az újra benépesülő falu építkezéseinél használták fel. Szinte az alapfalakig elpusztították a késő középkori maradványokat. A templom anyagai szisztematikus pusztításának az időszak feltételezések szerint a XIX. század közepére, második felére esik. A néhány évvel korábban alakult, az Osztrák Birodalom műemlékeinek védelmére létrehozott szervezet, a Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale két szakértője, Rudolf EITELBERGER VON EDELBERG és Joseph HIESER építész 1854-ben és 1855-ben a kelet-közép-európai középkori építészet feltérképezésére tanulmányutat szervezett, amelynek keretében számos román és kora gótikus templomot keresett fel. Ezek között a zsámbéki rom állapotáról személyesen győződhetek meg.⁴ Részletesebben ismerteti a templom állapotát Karl WEISS, a *Mittheilungen* szerkesztője, 1857-ben (WEISS 1857). A szélesebb közvélemény figyelmét a rom állapotára a *Vasárnapi Újság* 1855-ben megjelent cikke hívta fel. Tényleges beavatkozás a romok megmentésére csak a hazai műemlékvédelmi szervezetek megalakulása után történt. Előbb a Tudományos Akadémia Archaeológiai Bizottsága, majd a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága kezdeményezte a sürgőssé váló állagbiztosítást. Az eredménytelen próbálkozásokról HENSZLMANN

3 PADÁNYI BÍRÓ Márton naplójára hivatkozva közli GUZSIK Tamás (1977, 230).

4 EITELBERGER professzornak a KKCC évkönyvében megjelent írása számol be a tanulmányút eredményeiről. Zsámbékról mindössze egyetlen rövid említés történik (EITELBERGER VON EDELBERG 1856, 95). Részletesebben foglalkozik a templommal az 1858-ban Stuttgartban megjelent kötetében (HEIDER, V. EITELBERGER & HIESER 1858, 93–94).

to earlier assumptions, the church and the monastery were destroyed during the battles with the Turks. Recent research seems to confirm the presumption that between 1567 and 1661 the monastery was inhabited, thus the site could not be part of a war zone. Since the archbishop of Esztergom, György KOLLONICH did not regulate the status of the religious orders, the use of the provost church became hindered, and after 1716 the village congregation had no other choice but to use the chapel of the castle owned by the ZICHY family as a parish church. The foundation stone of the new parish church was laid down by Márton PADÁNYI BÍRÓ, bishop of Veszprém, in 1749, when the Romanesque-Gothic church was most certainly not ruined yet. In 1754 PADÁNYI had the mediaeval church bearing historic and artistic values restored, mainly to preserve its condition.³ Most certainly it was the large-scale earthquake that occurred in Komárom on June 28, 1763, which destroyed the magnificent vestige. Between 1768 and 1770, the damages to the Baroque parish church dedicated to Saint John the Baptist were repaired, while no attention was paid to the repair of the provost church. From time to time, masses were probably still being celebrated in the ruined building, as Miklós JANKOVICH mentions that around 1790 he was serving there as an altar boy (DERCSÉNYI 1958, 481). For a certain period, piety granted some protection to the church ruins, but the stones of the adjacent monastery were used for constructions in the village with a growing population. The ruins of the monastery originating from the late Middle Ages were destroyed almost to the foundations. The systematic destruction of the church is supposed to have occurred in the middle or the second part of the 19th century. In 1854 and 1855, two architects, Rudolf EITELBERGER VON EDELBERG and Joseph HIESER, experts of the Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, an organisation established a few years back for the protection of historic buildings in the Austrian Empire, organised a study trip to map the mediaeval architecture of Eastern and Central Europe, visiting a series of Romanesque and early Gothic churches. During this trip, they could personally assess the condition of the ruins in Zsámbék.⁴ In 1857 Karl WEISS, the editor of *Mittheilungen*, gave a more detailed overview of the church's condition (WEISS 1857). The wider public's attention to the state of the ruins was drawn by an article published in 1855 in the paper called *Vasárnapi Újság*. Actual interventions to safeguard the ruins were carried out only after establishing the organisations for historic building conservation in Hungary. First, the

3 Published by Tamás GUZSIK (1977, 230), referring to the diary of Márton PADÁNYI BÍRÓ.

4 The writing of professor EITELBERGER published in the KKCC yearbook gives an account of the study trip; however, it mentions Zsámbék only briefly (EITELBERGER VON EDELBERG 1856, 95). He writes about the church in more detail in his book published in Stuttgart in 1858 (HEIDER, V. EITELBERGER & HIESER 1858, 93–94).

Archaeological Committee of the Hungarian Academy of Sciences, then the Provisional Committee for Historic Monuments initiated the safeguarding of the ruins, a task becoming urgent at that time. Imre HENSZLMANN gave repeated accounts of these failed initiatives in the annual reports of the Provisional Committee.

There were local initiatives to stop at least the use of the ruins as a source of building material. György GÓZON, the parish priest of Zsámbék, banned the removal of the ashlars and carved stones and initiated the stabilisation of the ruin. In 1870 his successor, János PADOS attempted to landscape the abandoned area used as pasture, proposing to transform it into a park and "public area".

No description of the ruin's structural condition is available from that era. Both the volume published by VON EITELBERGER in Stuttgart and the article published by WEISS in the *Mittheilungen* analyse the remains mainly from a stylistic approach and attempt to determine the building's place within architectural history. Curiously, the drawing of the western elevation published in these writings does not show yet the partial damage to the western portal's splay. Yet, the lack of masonry between the two towers is clearly visible on the well-known engraving of ROHBOCK (HUNFALVY 1856, 197). The photos taken in 1882 by György KLÖSZ, commissioned by the Provisional Committee, also show significant damage on the elevation.

The exhibition of drawings on historic buildings organised in 1880 by the Provisional Committee for Historic Monuments included drawings of the ruins of Zsámbék as well. In his account of the exhibition, Frigyes SCHULEK stated with self-confidence that "the preliminary steps have been tak-

Imre a Műemlékek Ideiglenes Bizottságának éves jelentéseiben rendszeresen beszámolt.

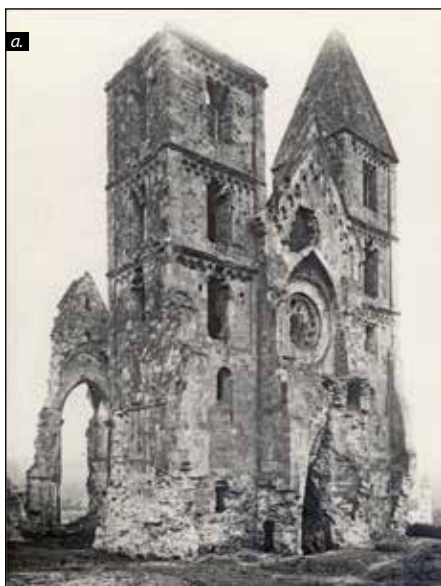
A községben helyi próbálkozások történtek legalább a romnak mint anyaglelőhelynek a megszüntetésére. GÓZON György, Zsámbék plébánosa a kváderek és a faragott kövek elhordását szigorúan megtiltotta. Kezdeményezte a rom állapotának a stabilizálását is. GÓZON György utóda, dr. PADOS János 1870-ben is kísérletet tett a gazdátlan terület rendezésére. A birkalegelőnek használt környezet parkosítását, „köz-hellyé való átalakítását” javasolta a plébános.

A premontrei rom szerkezeti állapotának a leírását a korból nem ismerjük. VON EITELBERGER Stuttgartban megjelent kötete és WEISS cikke a *Mittheilungen*-ben is alapvetően stíluskritikai szempontból elemzi a maradványokat, és kísérletet tesz az emlék építéstörténeti helyzetének meghatározására. Érdekes, hogy WEISS és VON EITELBERGER írásában a nyugati homlokzatról közölt rajz a nyugati kapu bélletének részleges pusztulását még nem mutatja. Holott a közismert ROHBOCK-metszeten (HUNFALVY 1856, 197) a toronypár közötti falazathiányok jól kivehetőek. KLÖSZ Györgynek a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által megrendelt, 1882-ben készült fotói is érdemi károkat mutatnak a homlokzaton.

Az 1880-ban a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága által a műemlékek rajzaiból rendezett kiállításon zsámbéki képek is megjelentek. A kiállításról készített ismertetőjében SCHULEK Frigyes magabiztosan írja le, hogy „a rom biztos fenntartására nézve is meg vannak téve az előlépések” (GUZSIK 1977, 231, 4. jegyzet). Ezután újabb két évnek kellett eltelnie, hogy immár a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) a kultuszminisztertől 1000 forint támogatást kérjen a „jeles műemléknek, bárcsak rom állapotban” való megtartására (HENSZLMANN 1882, L). A tevőleges munka kezdetét – a rom állapotának feltérképezését, rögzítését – FORSTER Gyula és ZSIGMONDY Gusztáv részletes jelentése indította el. 1882-ben javaslat született az északi torony teljes kiépítésére. Statikai okokra hivatkozva ezt, szerencsére, elutasították. A MOB részéről KHUEN Antal felügyelte a rom sorsát. A helyreállítás költségét 1884-ben 2027 forintra becsülte. A rom biztosítása végül 1889-ben indulhatott meg egy 5600 forintos költségkerettel, melyhez további 1600



■ **1. kép:** A templom délkelet felől, **a.** KLÖSZ György fotója, 1880-as évek eleje (MÉM MDK, 064.049P); **b.** a templom mai képe északkelet felől © MEZŐS Tamás
■ **Photo 1.** South-eastern view of the church: **a.** photo by György KLÖSZ, early 1880s (Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, 064.049P); **b.** today's view of the church from the north-east © Tamás MEZŐS



■ **2. kép:** A templom északnyugat felől, a. KLŐSZ György fotója, 1880-as évek eleje (MÉM MDK, 064.054P); b. a templom mai képe © MEZŐS Tamás
■ **Photo 2.** North-western view of the church: a. photo by György KLŐSZ, early 1880s (Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, 064.054P); b. the church today © Tamás MEZŐS

forint kiegészítő támogatás felhasználása vált szükségessé. A tervek elkészítésével és a kivitelezés szakmai irányításával a MOB fiatal munkatársát, az akkor 29 éves MÖLLER Istvánt bízta meg. A munkálatok műszaki ellenőre ZSIGMONDY Gusztáv volt, aki 1889 októberében, a munkálatok befejezésekor írt jelentésben 7815 forint és 14 krajcár elköltéséről számolt be. Szükségesnek látszott további 800 forint folyósítása is, amit a miniszter az 1890-es költségvetés terhére hagyott jóvá, de amelyet végül már nem használtak fel.

Máig fölbukkannak érvek a szakirodalomban arról, hogy vajon mi lehetett MÖLLER eredeti szándéka a helyreállítási munkák célját illetően. A lehetséges két szélső megoldás a teljes rekonstrukció, illetve a maradványok megőrzése romként. A MOB szakembereinek véleményét korábban, 1883-ban egyértelműen fogalmazta meg HENSZLMANN, amikor leírta, hogy a maradványok megőrzését romként kell biztosítani. Gyakran hozzák föl a MÖLLER által megfogalmazott ellenérvet, amelyet a zsámbéki munkák befejezése után 36 (!) évvel, 1925-ben publikált a *Technika* című folyóiratban: „vajha ezt a munkásságot [...] majdan a teljes helyreállítással a templom feltámadása követné” (MÖLLER 1925, 78). LÓVEI Pál dolgozatában MÖLLER egy kései kijelentése alapján igyekszik bizonyítani, hogy MÖLLER István pártolta volna a rom teljes kiépítését.⁵ A Bizottság tíz tagjából azonban nyolcan a rom állapot fenntartása mellett szavaztak, elfogadva az 1889 után többször megerősített álláspontot. BARDOLY István a *Műemlékvédelem* 2010. évi 3. számában közölt dolgozatában így írt: „Möller István a bizottság egyik legöregebb s legnagyobb tapasztalatú tagja volt, aki 1889-ben a zsámbéki templomot, a MOB döntése alapján, mint romot konzerválta és restaurálta. Azonban nem bizonyos műemléki elvek tudatos alkalmazójaként hagyta meg romnak, erősítette meg egyes részeit a faragott köveken túl téglával, ha-

en to secure the preservation of the ruin” (GUZSIK 1977, 231, note 4). However, two more years had to pass until the institution, renamed as the National Committee for Historic Monuments,⁵ requested a fund of 1000 forints to preserve “the prestigious historic building, at least in its ruined condition” (HENSZLMANN 1882, L). The actual work was started by the detailed report of Gyula FORSTER and Gusztáv ZSIGMONDY, which offered an assessment of the condition of the remains. In 1882, a recommendation was submitted for the full reconstruction of the northern tower. Fortunately, appealing to considerations regarding the structure’s statics, this was refused. Antal KHUEN, representing the National Committee for Historic Monuments, was in charge of monitoring the state of the ruins. In 1884 he estimated that the restoration would cost 2027 forints. Finally, the consolidation of the ruins started in 1889 with a total amount available of 5600 forints, an additional amount of 1600 forints being subsequently needed. The elaboration of the designs and the expert supervision of the implementation were assigned to István MÖLLER, a young employee of the National Committee, who was 29 years old at that time. The technical supervision of the works was assigned to Gusztáv ZSIGMONDY; in his final report submitted in October 1889, he accounted for a total expense of 7815 forints and 14 krajcárs. An extra payment of 800 forints seemed necessary, approved by the minister on the charge of the 1890 budget; finally, this amount was not used.

There is still an ongoing debate in the scholarly literature over the intentions of MÖLLER regarding the restoration works. One option would be the total reconstruction, while at the other extreme there would be the preservation of the remains as ruins. The determined opinion of the Committee’s experts was formulated by HENSZLMANN in 1883 when he wrote that the remains are to be preserved as ruins. The counter-argument of MÖLLER is often cited, which he published 36 (!) years after completing the works in Zsámbék (in 1925), in the paper called *Technika*: “if only this work [...] would eventually be followed by a complete restoration and thus the resurrection of the church” (MÖLLER 1925, 78). In his article, Pál LÓVEI⁶ attempts to prove, based on a late statement of István MÖLLER, that

⁵ Valójában MÖLLER véleménynyilvánítása a MOB 1922. június 22-i ülésének jegyzőkönyve szerint: „A zsámbéki templom az istentisztelet céljára épült hajdanában. Ennek vissza kellene adni ismét, de bizonyos feltételek megtartása mellett. [...] Ezidő szerint azonban a teljes kiépítés lehetetlen, de lehet bizonyos keretek közt építészeti tevékenységet kifejteni. Nevezetesen az apsisok építtessenek ki és az északi fal egészíttessék ki. És akkor a szentély legalább is átadható lesz az istentiszteleti hivatásnak.” Idézi LÓVEI Pál (1996, 45).

⁵ The National Committee for Historic Monuments (Műemlékek Országos Bizottsága – MOB) functioned from 1881 to 1949, later its role was taken over by the National Inspectorate of Historic Monuments (Országos Műemléki Felügyelőség – OMF), functioning between 1957 and 1993, followed by the National Office for the Protection of Historic Monuments (Országos Műemlékvédelmi Hivatal – OmvH), functioning until 2001 [ed. note].

⁶ In fact, according to the minutes of the Committee meeting on June 22, 1922, MÖLLER affirmed: “The church in Zsámbék was built to give room to worship. This should be ensured again, but with certain conditions. [...] However, at present full reconstruction is impossible, but within certain limits, architectural work can be carried out. Namely, the apses have to be built and the northern wall completed. As a result, at least the sanctuary could be dedicated to worship.” Quoted by Pál LÓVEI (1996, 45).



■ **3. kép:** A nyugati oromfal hátrahorgonyzása © MEZŐS Tamás
■ **Photo 3.** Anchoring the western gable © Tamás MEZŐS



■ **4. kép:** A keleti támpillér környezetének repedésképe © MEZŐS Tamás
■ **Photo 4.** Cracks around the eastern buttress © Tamás MEZŐS

he would have been in favour of the complete reconstruction of the ruins. However, eight of the ten committee members voted for the preservation of the ruinous condition, acknowledging the standpoint which was restated repeatedly after 1889. In his article published in issue 3 of 2010 of the journal *Műemlékvédelem*, István BARDOLY wrote: "István Möller was one of the eldest and most experienced members of the Committee, who in 1889 preserved and restored the church of Zsámbék following the decision of the National Committee for Historic Monuments. However, he did not alter the ruinous condition and strengthen at some parts the carved stones with bricks as the conscious follower of certain principles of historic building conservation, but because the financial conditions did not allow for reconstruction and for the use of the more expensive stone at all parts." (BARDOLY 2010, 189)⁷

⁷ I did not publish this before, because I trusted that I would find the tiny notebook bound in red leather of MÖLLER from 1886. I had the chance to take a look at it once, at an elder lady, thanks to the intercession of architect József KERÉNYI, the former head of the Department of Residential Building Design of the Technical University of Budapest. On one of the upper right corners of the pages, MÖLLER

nem azért, mert az anyagi lehetőségek nem engedték meg a kiépítést, illetve a drágább kő alkalmazását mindenhol" (BARDOLY 2010, 189).⁶

Nyilvánvaló, hogy az eltelt 132 esztendőben többször kellett állagmegóvási, megerősítési munkálatokat folytatni a romon. Az 1988 előtti beavatkozások, akár LUX Kálmán és fia, Géza működése során a két háború közötti időszakban, akár a II. világháború okozta sérülések kijavításakor a '60-as években, tiszteletben tartották azt az állapotot, amit MÖLLER létrehozott. Akkor is értékesnek tekintették a XIX. század végén követett elveket, ha azok nem tükrözték minden részletükben a hivatalos hazai műemlékvédelem elveit. Az összképet viszont az európai gyakorlat ismeretében újdonságértéket hordozónak és eredetinek tekintette a műemlékes szakma.

■ 1987-ben a BME Építészettörténeti és -elméleti Intézete, az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) megbízásából, tanulmányt (GUZSIK & ZÁDOR 1987)⁷ állított össze a zsámbéki templomrom állapotáról és a

⁶ Nem publikáltam korábban, mert bíztam benne, hogy megtalálom MÖLLER 1886-os piros bőrbbe kötött kis füzetét, amelyet KERÉNYI József építésznek, a BME Lakóépületek Tervezése Tanszék akkori vezetőjének közvetítésével egy idős hölgnél láthattam. A füzet egyik lapján, a jobb felső sarokban a római Colosseum VALADIER által helyreállított képét rajzolta le MÖLLER, és egy felkiáltójelet tett az ábra mellé. Az Építészettörténet Tanszéknek akkor nem volt lehetősége a füzetet megvásárolni, de VÁLINÉ POGÁNY Jolikának megadtam a hölgy elérhetőségét, bízva abban, hogy az Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OmvH) megvásárolja a relikviát. Sajnos, nincs információm arról, hogy az említett könyvecske bekerült-e a tervtár dokumentumai közé.

⁷ A tanulmány összeállításában KREMNICÁN Ilona építész működött közre.



■ 5. a-b. kép: A déli gádorfal északi nézete az ablakok alatt © MEZŐS Tamás

■ Photo 5. a-b. Northern view of the southern clerestory below the windows © Tamás MEZŐS

szükséges beavatkozásokról. A tanulmány összeállítója GUZSIK Tamás volt, aki egyetemi doktori értekezésében is már mélyrehatóan foglalkozott a premontrei, majd pálos templom építéstörténetével és művészleteivel. A rom állapotának leírásánál megállapították, hogy a nyugati toronypár, a déli gádorfal és a déli mellékhajó a párkányok szintjéig áll, köszönhetően a MÖLLER-, illetve a LUX-féle téglaráfalazásoknak. A főhomlokzaton is megfigyelhető kisebb kőpusztulás, valamint a téglakifalazások tönkremenetele. Kijavításuk, csakúgy, mint a keleti oromfal kőszerkezetének javítása, már a tanulmány készítésekor is halaszthatatlan feladatnak tűnt. Hangsúlyozottan megoldandó beavatkozást igényelt a karzatra felvezető, sérült lépcső állapota. Az északi torony elpusztult kősisakját MÖLLER egy alacsony hajlású fémlemezfedéssel pótolta. A bádogozás tönkrement, emiatt a fedélszék anyaga is sérült. Cseréjét a toronytest állékonyságának megőrzése érdekében tartotta fontosnak a dokumentum. Erőteljes kőpusztulást figyeltek meg 1987-ben a karzat helyiségeiben. A déli mellékhajó hevederívei, amelyeket MÖLLER István falaztatott meg, tartószerkezeti felülvizsgálatra szorultak.

Amikor személyesen kapcsolatba kerülhettem a templomrommal, az említett hibákon és hiányosságokon felül kiemeltem a nyugati és a keleti oromfalak állapotát. A béli kapu fölötti falazatot talán SZANYI József⁸ próbálta meg „hátrahorgonyozni” a két toronytest belső felmenő falához. A terméskő falazatba, geometriailag és statikailag helyes magasságban, betontuskókat építettek be, melyekhez gömbvas rudazatot kapcsoltak. A megerősítés megfelelő eredménnyel járhatott volna, ha valóban fennáll annak a valószínűsége, hogy az oromfal nyugati irányba borul ki a homlokzati síkból. Nem vették viszont figyelembe az uralkodó szélirány nyomását, és emiatt a keleti irányba elmozduló oromfal burkoló kváderei „kinyomódtak” a falsíkból.⁹ A nyugati oromfal stabilizálását magam is fontosnak tartottam volna, csakúgy, mint a – véleményem szerint – sokkal kritikusabb állapotban lévő keleti oromfal bizonytalan helyzetét. A '80-as években kitérő és rendszeres kapcsolatot ápoló Intézet több nyugat-európai egyetemen, így a Karlsruhei Műegyetem-

Naturally, during the 132 years passed since then, preservation and consolidation works were needed on several occasions. All the work carried out before 1988, such as that of Kálmán LUX and his son, Géza between the two World Wars, or the one carried out in the 1960s to repair the damages caused during World War II, respected the condition created by MÖLLER. All these interventions considered that the principles followed at the end of the 19th century were valuable, even if they did not reflect in every detail the official principles of historic building conservation in Hungary. The profession, however, in the knowledge of the European practice, regarded the overall work as genuine and innovative.

■ In 1987, the Institute for the History and Theory of Architecture within the Technical University of Budapest, at the request of the National Inspectorate for Historic Monuments, wrote a study (GUZSIK & ZÁDOR 1987)⁸ on the condition of the ruins and the necessary interventions. The study was coordinated by Tamás GUZSIK, whose doctoral dissertation had already provided an in-depth examination of the history and architectural details of the Premonstratensian, and later Pauline church. When describing the condition of the ruins, they noted that the western twin towers, the southern clerestory, and the southern aisle were still standing until the level of the cornices thanks to the brick masonry added by MÖLLER, respectively LUX. The main façade also showed minor deterioration in the stone material, as well as the degradation of the subsequent brick masonry. The repair of these seemed an urgent task at the time of writing the study, similarly to the repair of the stone structure of the eastern gable. The condition of the deteriorated staircase leading to the gallery required priority intervention. MÖLLER had substituted the northern tower's destroyed stone spire with a low-slope metal sheet roofing, which had decayed, thus damaging the material of the roof structure. The document highlighted that its replacement was crucial for preserving the tower's stability. In 1987 the intense degradation of the stone material was observed in the premises of the gallery. The transverse arches of the southern aisle, which were rebuilt by István MÖLLER, needed structural assessment.

When I first came into contact with the ruins, besides the above-mentioned errors and insufficiencies, I also pointed out the condition of the western and eastern gables.

drew the Colosseum of Rome as restored by VALADIER, and put an exclamation mark next to the drawing. At that time the Department of the History of Architecture could not buy the notebook, but I gave the lady's contact details to Jolika VÁLNÉ POGÁNY, hoping that the National Office for the Protection of Historic Monuments would acquire it. Unfortunately, I do not have any information on whether the mentioned notebook was included among the documents of the Print and Drawing Archives.

⁸ Architect Ilona KREMNICZÁN contributed to compiling the study.

⁸ SZANYI József az OMF megbízásából a '60-as években végzett kisebb helyreállításokat a romon.

⁹ Ezt a tényt SEDLMAYR János is megerősítette (1991, 30).



■ **6. kép:** A déli lépcsőtorny © MEZŐS Tamás
■ **Photo 6.** The southern stair tower © Tamás MEZŐS



■ **7. kép:** Eredeti falcsont a lépcsőtornyban © MEZŐS Tamás
■ **Photo 7.** Original wall fragment in the stair tower © Tamás MEZŐS

Presumably, it was József SZANYI⁹ who attempted to “anchor” the masonry above the splayed portal to the interior walls of the twin towers. Concrete beams were built into the rubble masonry at a proper height both geometrically and statically, to which iron rods were attached. This method of reinforcement could have led to the expected results if it had been indeed the case that the gable was in danger of leaning in a western direction from the elevation’s plane. In turn, the stress resulting from the dominant wind direction was not taken into account; therefore the ashlar covering the gable that shifted towards east “got pushed out” of the plane of the wall.¹⁰ I agreed in considering the stabilisation of the western gable as important, similarly to the stability of the eastern gable, which in my opinion was in an even more critical condition. During the 1980s, the Institute had excellent and systematic contact with several Western-European universities, thus with the Karlsruhe Institute of Technol-

9 József SZANYI carried out minor conservation works on the ruin during the 1960s, at the request of the National Inspectorate of Historic Monuments.

10 This fact was confirmed by János SEDLMAYR as well (1991, 30).

mel is. Abban az évben több neves külföldi kollégát láttunk vendégül, többek között Karlsruhéból Wulf SCHIRMER és Fritz WENZEL professzorokat. WENZEL professzor¹⁰ Európa vezető műemlékes statikusaként számos látványos feladatot oldott meg, többek között vezető statikusa volt a drezdai Frauenkirche rekonstrukciójának is. Sikerült kivinnem Zsámbékra, és maga is a két oromfal állékonyságát tartotta kritikusnak. Óva intett attól, hogy vasbeton koszorúval merevítsük ki a falazatot. Javaslatára szerint az oromfalakat lehorgonyzással lehetne biztonságosan rögzíteni.¹¹ A szerkezetek megerősítésére általában sem javasolta a vasbeton koszorú vagy gerenda alkalmazását, hasonló megfontolásból.

A maradványok tüzetes átvizsgálásakor megállapítottuk, hogy a déli oldal első keleti támpillére megsüllyedt, és repedések keletkeztek a déli homlokzati fal és a támpillér között. Vagyis a támpillér nem megtámasztotta, hanem terhelte a falazatot. A környék, és különösen a Templom utca telkeinek átvizsgálásakor kiderült, hogy az 1. számú házban a templom alatti löszfalba egy üreget vájtak, amely mélyen benyúlott a

10 WENZEL professzor 1967–1998 között a karlsruhei Műegyetem Tartószerkezetek Tantervintézetének vezetője és számos műemlék-helyreállítás tervezője volt. Fritz WENZEL az elmúlt év októberében hunyt el.

11 KALMÁR Péter, az OMvH akkori elnöke a *Magyar Nemzetben* (KALMÁR 1997, 11) erre így reagált: „A műszaki megoldásnál el akartuk kerülni a romot »szétfurkáló«, de a falak belső felépítése miatt kis hatékonyságú betéteket éppúgy, mint a kívülről alkalmazott acéltraverzek elidegenítő hatását”. Ennyit egy európai szaktekintély véleményére válaszoló hivatali álláspontról.



■ **8. kép:** A déli kapu részleges rekonstrukciója © MEZŐS Tamás
■ **Photo 8.** Partial reconstruction of the southern portal © Tamás MEZŐS



■ **9. kép:** A déli mellékhajó hevedereinek képe dél felől © MEZŐS Tamás
■ **Photo 9.** View of the southern aisle's transverse arches © Tamás MEZŐS

déli mellékhajó alá. A kérdéses támpillér alapozási síkja pedig már ki-látszott az üreg fő pontjánál. Statikus konzultáció eredményeként vagy az üreg tömedékelését, vagy átboltozását és a boltozat extradoszának kiékelését javasolták. Természetesen a támpillér aláalapozása is elkerül-hetetlenül megoldandó feladat volt. Ezt követően a megbízó a tervezés folytatását saját hatáskörébe vonta, a program vezető tervezője 1990-ben SEDLMAYR János lett (SEDLIMAYR 1991, 29).

SEDLIMAYR 1957-ben, GERŐ László hívására került az újonnan meg-alapított OMF kötelékébe. Nyugdíjba vonulásáig meghatározó személyi-sége volt a Velencei Karta által determinált hazai műemlékvédelemnek. Többek között ezzel a szemlélettel magyarázható, hogy a zsámbéki rom helyreállításakor, 1991-ben azt az alapvető elvi döntést hozta meg, amely már a Camillo BOITO által 1883-ban kinyilvánított megkülön-böztethetőség dogmáján alapult. Mivel meghívottként jelen lehettem a helyreállítási terveket véleményező tervtanácsokon, ezért első kézből értesültem az elképzelésekről. A helyreállítási koncepció lényege a rom szerkezeti megerősítését tűzte ki célul, és mindenekelőtt vasbeton szerkezetek alkalmazására koncentrált. Különösen aggályosnak tartot-tam azt a tervet, amely szerint az északi torony hiányzó közbenső fő-démlemezei helyére, a falazatban az eredetileg alkalmazott fafödémek számára kialakított vállakra ültették volna fel a vasbeton lemezeket, és természetesen a terv gondoskodott volna a vasalásnak a falba történő lehorgonyzásáról is. Talán eredményesen sikerült érvelni az elképzelés ellen, amikor elmondtam, hogy az 1986. augusztusi erdélyi földrengés következményeinek megtekintése során azt tapasztaltam GYURKÓ Já-nos barátommal, hogy akár két szomszédos templom tornya közül az egyik gyakorlatilag sértetlen, a másik az ablakok tengelyében – tehát a

ogy as well. In that year we received several well-known foreign colleagues, among others professors Wulf SCHIRMER and Fritz WENZEL from Karlsruhe. As a leading European expert on historic load-bearing structures, professor WENZEL¹¹ found spectacular solutions to many issues, for example, he was the leading structural expert during the reconstruction of the Dresden Frauenkirche. I managed to take him to Zsámbék, and he agreed that the stability of the two gables was critical. He warned against strengthening the masonry with reinforced concrete ring beams. According to his recommendation, the gables could be secured through anchorage.¹² For the same considerations, he suggested that reinforced concrete ring

¹¹ Professor WENZEL was head of the Department of Load-bearing Structures of the Karlsruhe Institute of Technology between 1967 and 1998 and the architect of several historic building conservation works. Fritz WENZEL passed away in October last year.

¹² Péter KALMÁR, the then-president of the National Office for the Protection of Historic Monuments, reacted to this in the paper *Magyar Nemzet* (KALMÁR 1997, 11) as follows: "Regarding the technical solution, our intention was to avoid inserts which would have 'perforated' the ruin, but due to the internal structure of the walls would have had minor efficiency; we also intended to avoid the estranging effect of steel traverses." No more to add to the official statement regarding the opinion of a European expert.

beams or beams should not be used for consolidating structures in general.

While conducting a thorough assessment of the remains, we ascertained that the first eastern buttress of the southern side had settled, causing cracks between the southern wall and the buttress. Therefore, instead of overtaking the load, the buttress stressed the masonry. When examining the surroundings and especially the plots in Templom Street, we discovered that in the yard of house no. 1, a pit was dug in the loess under the church, which extended deep under the southern aisle. The foundation level of the buttress was already visible at the main point of the pit. The structural expertise recommended either refilling the pit or vaulting it and consolidating the extrados by wedging. Evidently, underpinning the foundation of the buttress was also inevitable. In what followed, the beneficiary took over the task of continuing the design process, and in 1990 János SEDLMAYR was appointed as the programme's head of design (SEDLMAYR 1991, 29).

SEDLMAYR joined the National Inspectorate of Historic Monuments in 1957 following the invitation of László GERŐ. Until his retirement, he was an outstanding personality of Hungarian historic building conservation, which was determined by the principles of the Venice Charter. In great part, it is due to this approach that in 1991, in the course of the restoration of the ruins in Zsámbék, he brought a principled decision which relied on the doctrine of differentiation, proclaimed by Camillo BOITO already in 1883. Since I was invited to the consultation meetings of the planning board regarding the restoration designs, I could learn about the plans first-hand. The restoration was conceived to ensure the structural consolidation of the ruin, first of all, based on the application of reinforced concrete structures. I considered it extremely questionable to place the reinforced concrete slabs, which were meant to replace the northern tower's missing intermediary slabs, on the ledges that had been created in the masonry to support the original wooden slabs. Obviously, the design foresaw the anchoring into the wall of the reinforcement. Perhaps I succeeded in arguing against this idea when I accounted the following. While assessing the consequences of the 1986 Transylvanian earthquake, my friend, János GYURKÓ and I noticed that even in the case of two neighbouring churches, one of the towers was intact, while the other had a vertical crack along the section of the windows, thus along the weakest cross-section. As we searched for a reason, we managed to confirm on multiple examples that in each of the damaged towers, reinforced concrete slabs had been built in. The intermediary slabs of the intact or less damaged towers were beam structures conceived so as to transmit the loads in opposite directions.

I attempted to firmly protest against the removal of the masonry added subsequently by MÖLLER to the southern clerestory and against the consolidation of the masonry with reinforced concrete structures. It was

leggyengébb keresztmetszetben – függőlegesen elrepedt. Az okokat kutatva, több példán sikerült igazolnunk, hogy a sérült templomtornyok mindegyikében vasbeton osztófödémet építettek be. A sértetlen vagy kevésbé sérült tornyok közbenső födémei ellentétes hordirányban szerkesztett gerendaszerkezetek voltak.

A déli gádorfal MÖLLER-féle ráfalazásának elbontása és a falazat vasbeton szerkezettel történő megerősítése ellen határozottan tiltakozni próbáltam. Nyilvánvaló, hogy a fal „kimerevítése” következtében az ablakok alatti gyengébb terméskő falazat sérülni fog. Márpedig a dombtetőn, ahol a rom áll, a megtámasztás nélküli gádorfalat jelentős szélnyomás terheli, ami sérüléseket fog okozni a falon. SEDLMAYR ennél a beszélgetésnél határozottan letromfolt, és közölte, hogy 25 éve vasbetonnal dolgozik, és ezután sem áll szándékában ezen a gyakorlaton változtatni. A tervtanácsokon való részvételt ezután értelmetlennek tartottam, és többet nem jelentem meg ezeken a megbeszéléseken. A „helyreállítás” eredményeit részben a munkákat irányító GÁSPÁR Lászlótól, az OMF székesfehérvári építésvezetőségének vezetőjétől tudtam meg, másrészt pedig a romról megjelent publikációkból tájékoztam. Valóban lebontották a 100 éves ráfalazást a gádorfalról. Megállapítható volt, hogy a fal érdemi károsodás nélkül, kisebb kijavításokkal még használható lett volna. A téglafalra helyezett kőlapok fugáinak javítása teljesen elégséges beavatkozást jelenthetett. Ehelyett vasbeton szerkezetet építettek a téglafal helyére,¹² és a koronában egy koszorút alakítottak ki, ami jelentősen befolyásolta a falazat merevségét. A szerkezeti viszonyok további módosítását jelentette a MÖLLER-féle állapot rögzítés helyett, hogy a déli mellékhajó támaszainak karcsú téglafalazatát jelentősen megnövelt vasbeton szerkezetre cserélték, bár SEDLMAYR még a téglaszerkezet megtartásáról írt a korábban idézett cikkében (1991, 30). A déli mellékhajó eredetileg két támasz helyett „pótlták” a harmadikat is, ezzel jelentősen megnövelték a keresztmetszetet, az új íveket szintén vasbetonból építették meg. Természetesen a korábban jelzett félelem, miszerint a gádorfal a szélteher következtében a leggyengébb keresztmetszetben elrepedhet, sajnos, valósággá vált. Az ablakok alatt jól megfigyelhetőek a függőleges repedések.

Szerencsére anyagi korlátok nem tették lehetővé, hogy a déli torony karzatszintjéről tört karú lépcsőt építsenek az északi torony irányába, közvetlenül a nyugati oromfal belső (keleti) oldalán. Ezzel megtámaszthatóvá vált volna az oromfal, természetesen csupán vonal mentén. Talán megelőzhető lett volna a lépcsőkar és a karzat boltozata közötti szakasz sérülése, viszont az oromfal felső szakasza megtámasztás nélkül az eredetinel rosszabb helyzetbe került volna. Szintén vasbeton koszorút terveztek a keleti oromfal állagbiztosítására. Szerencsére ez a beavatkozás is elmaradt, mert egyrészt a statikus tervező – VÁNDOR András – kellően stabilnak ítélte a falazatot, másrészt az anyagi források is gátat szabtak az elképzelés megvalósításának. Szintén megőrződött a keleti oromfalat az északi mellékhajó felől megtámasztó, MÖLLER által megépített támszerkezet. Sajnos, elmaradt a téglafal kijavítása, a kifagyott elemek cseréje és a felület újrafugázása.

A beavatkozások leginkább kritikus mozzanata az úgynevezett déli lépcsőtorny „rekonstrukciója” volt. LUX Géának a '30-as években készített, a régészeti feltárást dokumentáló felmérési rajzain, a déli bejárat előcsarnoka mellett látszik egy falcsonk,¹³ amelynek meglé-

12 SEDLMAYR korábban még a téglafalazat megtartásáról írt: „a gádorfal felső, téglából álló szakaszának javítása” sorolható a tervezett statikai-szerkezeti beavatkozások közé (1991, 30).

13 LUX felmérésének eredményei alapján nem tartja kizártnak, hogy esetleg a déli mellékhajóból nyíló kápolna lehetett a toldalék, amely a feltáró szerint a XIII. században, de utólagosan épült a templom déli falába. Közli BOZÓKI Lajos (2002, 108).



■ **10. kép:** A déli torony megnyújtott terének lefalazása © MEZŐS Tamás
■ **Photo 10.** Masonry closing the enlarged space of the southern tower © Tamás MEZŐS



■ **11. kép:** A déli torony belső képe © MEZŐS Tamás
■ **Photo 11.** Interior of the southern tower © Tamás MEZŐS

tét VALTER Ilona friss hitelesítő ásatásai is megerősítették. Viszont régészetileg nem igazolható az a tömeg, amelyet SEDLMAYR János az előcsarnok nyugati oldalán elképzelt. Tény, hogy sem a középkori falazatok, sem a déli toronytest tüzetes átvizsgálása alapján nem sikerült rekonstruálni a déli mellékhajó tetőterének feljáratát. Továbbá az is igazolható történetileg, hogy a mellékhajók fedélszékébe önálló toronytestet építettek, amint ez megfigyelhető például a Mátyás-templom déli tornyához kapcsolódó kis lépcsőtorny esetében. A rekonstruált torony belső átmérője és magassága egyaránt hipotetikus. A toronytest magassága és a tetőtérbe nyíló ajtó helyzete nem igazolja, hogy egy ilyen típusú lépcsővel fel lehetne jutni a tetőtérbe. A helyszínt figyelmesen szemlélő megállapíthatja, hogy a csigalépcső földszintjén bemutatott eredeti falcsont nem illeszkedik a csigalépcsőtorny íves falazatához. Sőt, BOZÓKI Lajos szerint egyenesen szervesetlenül kapcsolódik ahhoz (2002, 108). A déli lépcsőtorny tömegéből adódóan részlegesen rekonstruált (?) déli kapu meglétét VALTER Ilona ásatásaival párhuzamosan falkutató nem vizsgálta. A SEDLMAYR által beépített, kis méretű téglából készült torzó viszont az eredeti műrészleteket olyan mértékben roncsolhatta, hogy a középkori falazat utólagos vizsgálatára már bizonyosan nem lesz lehetőség.

A déli lépcsőtorny tömegével kapcsolatban egy másik, számomra nehezen elfogadható döntés is született valamelyik tervtanácson. A magyar műemlékvédelemben dogmává merevedett tézis, miszerint a későbbi beavatkozásokat meg kell különböztetni egymástól, eredményezte azt, hogy SEDLMAYR nem alkalmazhatott nyers téglafelületet, mert ennek használata MÖLLER tevékenységéhez kötődik. LUX a '30-as években kismértékben használt téglát is, de a látványosabb beavatkozásai vasbetonnal készültek. A háború utáni helyreállítások idején SZANYI József általában műkövet használt. SEDLMAYR János eredeti elképzelése szerint mészhomok téglából építette volna fel a toronytestet. A '80-as évek végén Magyarországon nem lehetett hozzájutni fagyálló

evident that due to the “stiffening” of the wall, the rubble masonry, less resistant below the windows, would degrade. In addition, as the ruin was located on a hill, the clerestory, lacking any support, is subject to a significant wind load, which would cause deterioration on the wall. During this discussion, SEDLMAYR firmly objected to my statements and affirmed that he had been working with reinforced concrete for 25 years and had no intention to change this practice. In what followed, I considered it useless to participate at other meetings of the planning board. I learned about some of the “restoration” results from László GÁSPÁR, the National Inspectorate’s manager of construction works in Székesfehérvár, who was leading the works, and others from publications regarding the ruins. The 100-year-old masonry was indeed removed from the clerestory. One could see that with minor repairs, the wall could have been functional, as it suffered no significant damages. The repair of the joints between the stone slabs placed on the brick wall could have meant a sufficient intervention. But instead, a reinforced concrete structure was built in replacement of the brick wall¹³ and a ring beam was installed at the top of the walls, which influenced the rigidity of the masonry to a great extent. An additional modification to the structural behaviour of the ruins was caused by the fact that instead of a consolidation intervention like the one carried out by MÖLLER, the slender brick masonry of the southern aisle’s transverse arches, built to act as buttresses supporting the clerestory, was replaced by a significantly extended reinforced concrete structure, although SEDLMAYR had noted in his article that the brick structure would be preserved (1991, 30). The two initial transverse arches of the southern aisle were “completed” with a third one, thus significantly enlarging the cross-section, the new arches being built of reinforced concrete. Of course, my fear expressed before came true: due to the wind load, the clerestory cracked in its weakest cross-section. The vertical cracks under the windows are easy to notice.

Fortunately, due to financial limitations, the angled stairs leading from the southern tower’s gallery level to the northern tower, designed to be built directly on the interior (eastern) side of the western gable, could not be completed. This could have provided the gable with support, evidently only along a line. Perhaps the deterioration of the section between the stair flight and the gallery vault could have been prevented, though the upper part of the gable would have been in a worse condition without additional support. A reinforced concrete ring beam was also designed to consolidate the eastern gable. Fortunately, this intervention was not carried out either, since the structural engineer, András VÁNDOR considered that the masonry was resistant enough, and the financial constraints imposed a further impediment

¹³ Earlier SEDLMAYR wrote about preserving the brick masonry: “repairing the upper section of the clerestory, consisting of brick”, thus this was a planned structural intervention (1991, 30).

to the intervention. The structure built by MÖLLER to support the eastern gable from the northern aisle was also preserved. Unfortunately, the repairs of the brick wall, the replacement of the elements degraded due to the frost and the repointing of the surface were not carried out.

The most critical part of the intervention was the so-called “reconstruction” of the southern stair tower. The drawings of Géza LUX made in the 1930s documenting the archaeological excavations show the remains of a wall near the southern entrance’s portico,¹⁴ the recent excavations of Ilona VALTER confirming the existence of this wall. However, there is no archaeological argument for the structure as conceived by János SEDLMAYR on the portico’s western side. It is a fact that the thorough examination of the mediaeval walls and of the southern tower failed to produce indications for the reconstruction of the access to the southern aisle’s roof. It can also be confirmed historically that stand-alone towers were built for access to the roof structure of the aisles, as it can be observed for example in the case of the small stair tower adjacent to the southern tower of the Matthias Church in Budapest. The internal diameter and height of the reconstructed tower are both hypothetical. The height of the tower and the location of the door opening into the attic do not confirm that such type of staircase could lead up to the attic. An alert viewer can observe that the remains of the original wall presented at the spiral staircase’s ground floor do not fit to the arched wall of the stair tower. According to Lajos BOZÓKI, the connection between the two is inorganic (2002, 108). The existence of a southern portal, which, due to the volume of the southern stair tower, was reconstructed partially (?), was not examined by a building archaeologist simultaneously with the excavations carried out by Ilona VALTER. In turn, the torso built by SEDLMAYR from small-scale bricks might have destroyed the original architectural elements to such an extent, that the assessment of the mediaeval masonry would most probably be impossible.

One more decision regarding the southern stair tower was made in one of the planning board’s meetings, which I can also hardly accept. As a result of the thesis, stiffened into doctrine within the Hungarian historic building conservation, that subsequent interventions have to be differentiated, SEDLMAYR could not apply exposed brick masonry, as this is a method linked to MÖLLER’s intervention. During the 1930s LUX used brick as well to a small extent, but his more visible interventions applied reinforced concrete. During the afterwar restoration works, József SZANYI mostly used artificial stone. The initial idea of János SEDLMAYR was to build the tower of sand-lime bricks. At the end of the 1980s, frost-resistant bricks were unavailable in Hungary, and the material

¹⁴ Based on his surveys, LUX did not exclude the possibility that the added structure could have been a chapel opening from the southern aisle, which would have been built in the 13th century, but subsequently to the southern wall of the church. Published by Lajos BOZÓKI (2002, 108).



■ 12. kép: Kváderburkolat, téglából kifalazva, a templom északi oldalán © MEZŐS Tamás

■ Photo 12. Ashlar facing with brick inserts on the northern side of the church © Tamás MEZŐS

téglához, az Ausztriában beszerezhető anyag viszont megfizethetetlenül drágának bizonyult. Így született a jónak tűnő megoldás: ha a felépítmény kis méretű téglából készül, de a megkülönböztethetőség kedvéért a felületeket fehérre meszelik. Az átadás utáni tiltakozások (lásd MELOCCO 1997, 15) sorát részben ez az erőteljes fehér színben „világító” tömeg váltotta ki. Sem az építész, sem a kritikusok nem számítottak arra, hogy már az első őszi időszakot követően az eső lemossa a meszelést a felületről, és így az elhagyatottság, a gondozatlanság benyomását erősíti a romon. MELOCCO dolgozatában a sokszor hangoztatott, a Velencei Kartában megfogalmazott alapelvek be nem tartását kifogásolja. Egyik tétele szerint „tilos hipotézist építeni” (MELOCCO 1997, 15). Márpedig a déli lépcsőház megépítéséhez a régész nem szolgáltatott kellő adatot, a megépítés egy nem túlságosan megalapozott hipotézis szerint készült. Különös, de még a déli falnyílás környezetének falkutatására vonatkozóan sem rendelkezünk információval. A másik tétel szerint a munkálatok ellentmondanak annak az elvnek, „hogy meg kell különböztetni az új részt az eredetitől” (MELOCCO 1997, 15). Mint korábban írtam, a déli mellékhajó hevederíveinek terméskővel burkolt vasbeton szerkezetéről van szó. Viszont a hevedereket levezető pilaszterek téglából készültek. Így csak a pilaszterek látszanak eredetinek. Természetesen szólni kellene az alapvetően bizonytalan déli falnyílás – déli kapu vagy kápolna – utóbb a falba vágott nyílásának „bemutatásáról” is. A teljesen értelmetlenül kifalazott, csorbázott faltestek nemhogy eligazítják a laikus látogatót, hanem látszólag egy bombatalálat kijávitás nélküli következményét sejtetik a torony melletti falazatban.

A kritikai megjegyzések további idézésétől eltekintek. Olyan tényeket említenék, amelyek nagyon nehezen értelmezhetőek. SEDLMAYR mindkét torony földszintjét a mellékhajókban keleti irányban egy-egy szakasszal megnyújtotta. A megnövelt toronylattereket keleti irányban fallal zárta le, és a terek bevilágítását egy típus-fürdőszobaablak behelyezésével oldotta meg. A toronyalja kibővítésének indokát a fa-

ragott kövek elhelyezésével magyarázta az építész, figyelmen kívül hagyva, hogy néhány évvel korábban, még az Építészettörténeti és -elméleti Intézet tervei alapján,¹⁴ egy kőtár már megépült a romterületen. Az északi torony aljának meghosszabbításához a templom északi falának egy részét is újra kellett építeni. A fal terméskő falazattal készült, hasonlatosan az eredetihez, és műkő kváderburkolatot kapott. A megkülönböztethetőség jegyében természetesen ezt az új falszakaszt is lemeszelték. A jelzést talán elégtelennek ítélte a tervező, és ezért néhány kváder mezőjét nagy méretű bontott téglával falaztatta ki. Megjegyzése szerint, ha valakinek nem tetszenek a téglá-„kváderek”, majd kicseréli ezeket a többivel megegyező műkő kváderrel.

■ SEDLMAYR János a *Műemlékvédelmi Szemle* 1991. évi 2. számában közölt dolgozatában (SEDLIMAYR 1991) részletesen leírja az általa mindenekelőtt szükségesnek ítélt szerkezeti megerősítéseket. Ezekből a keleti és a kritikus nyugati oromfal megerősítése nem történt meg. Az ambiciózus helyreállítási program nem fejeződött be. Nem valósult meg a főhajó szentélyzáródásának kismértékű kiemelése, az északi fal jelzésszerű bemutatása, a kolostor régészeti kutatása és a még meglévő maradványok bemutatása, a környezet rendezése és egy építészetiileg kidolgozott kerítés megépítése. Mindezek ellenére az a véleményem, hogy szükség volt az 1989-ben megkezdett restaurálási folyamatra, és szükséges lett volna a folyamat teljes, átgondolt végrehajtása. Egyet kell értenem GERŐ Lászlónak a rom MÖLLER-féle helyreállítását bemutató kiállítás¹⁵ apropóján közölt kis dolgozatának a záró mondatával. „Ha a restaurátor nem követ el stílusba ütköző hibát, merőben idegen anyagot, szerkezetet nem használ, nem hangsúlyozza ki a saját kiegészítéseit, nem alkalmaz atmoszféraromboló módot, formát, tömeget, akkor az iskolázott, az eredetét elsősorban tiszteletben tartó és jó ízlésű eljárást el kell fogadnunk, még akkor is, ha az netán nem minden részleteiben egyezik a velencei karta természetesen mindig ideális előírásaival”. (GERŐ 1992, 207) Sajnos, GERŐ közel három évtizeddel ezelőtt papírra vetett megjegyzése már az írás megjelenésekor is csupán pusztába kiáltott szó maradt. Ami történt, megtörtént. Azt gondolom, hogy a rommal foglalkozó könyvtárnyi irodalom ékesen igazolja a késő román, kora gótikus épület jelentőségét a hazai építészettörténetben. Teljesen értelmetlennek tartom azt a vitát, amely igazolni igyekszik, hogy mi irányította MÖLLER gondolatait a helyreállítási munkák során, és mi volt a véleménye a rom későbbi sorsával kapcsolatban. Az 1889-ben elvégzett munkát akkor is a korát megelőző és megőrzendő értékes alkotásnak tartom, mint a már hivatkozott, VALADIER-féle Colosseum külső falgyűrű-megerősítést. Ha van olyan, hogy műemlékvédelem Magyarországon, akkor ezektől az öncélú bemutatásoktól tartózkodni kellene, és talán egyszer a SEDLMAYR-féle beavatkozások egy részét vissza lehetne bontani a MÖLLER által elképzelt látvány megőrzése érdekében. Nem kell azon töprengeni, hogy milyen eszközökkel lehetne lefedni, megóvni a romot. A rendszeres karbantartás hatásos eszköz lehet akár egy romromként történő megőrzésére is. Sajnálom mindazt, ami a visegrádi palotában történt bő 20 esztendővel ezelőtt, és tartok tőle, hogy a Salamon tornya vagy a diósgyőri vár is hasonló sorsra juthat. Őrizzük meg romemlékeinket is!

14 A kolostor pincéjében kialakított kőtárat KREMNICSÁN Ilona és MEZŐS Tamás tervezte.

15 Az OMvH székházában 1992. március 9-én megrendezett kiállítást HORLER Miklós nyitotta meg. Beszéde elérhető a *Műemlékvédelem* 1992. évi 3. számában (HORLER 1992).

available in Austria proved to be unaffordable. That is how it seemed a good solution to build the structure from small bricks, but in order to differentiate it, to apply whitewashing on the surfaces. The series of objections after the delivery of the works (see MELOCCO 1997, 15) were partly induced by this surface of intense white. Neither the architect nor the critics expected the rain to wash away the whitewash during the first autumn already, which added to the feeling of desolation and dereliction induced by the ruins. In his study, MELOCCO objects that the so frequently claimed principles of the Venice Charter were not fully observed. According to one of its theses, “it is forbidden to build a hypothesis” (MELOCCO 1997, 15). Yet, the construction of the southern staircase did not rely on sufficient data from archaeological research, thus the work was carried out based on an insufficiently funded hypothesis. It is rather odd, but there is not enough information available regarding the masonry in the vicinity of the southern portal either. MELOCCO also states that the works are in contrast with the thesis that “new additions must be distinguishable from the original” (MELOCCO 1997, 15). As mentioned before, this refers to the reinforced concrete structure covered with rubble masonry at the transverse arches of the southern aisle. In turn, the pilasters supporting the transverse arches are made of bricks. Thus, only the pilasters seem to be original. One should also mention how the subsequent opening on the southern wall (unconfirmed southern portal or chapel) was presented. The unintelligibly built, toothed masonry sections, instead of guiding the non-professional visitor, resemble rather to the unrepaired consequences of a bombing.

I would omit to quote further critical observations. Instead, I would mention some facts that are hard to explain. SEDLMAYR extended the ground floors of both towers towards the east, i.e. towards the aisles, with an additional bay each. He closed the extended areas with walls on the eastern end and ensured the lighting of these spaces by inserting mass-produced bathroom windows. The architect argued that the lower area of the towers had to be enlarged to ensure a place for the carved stones, thus disregarding the fact that a few years before a lapidary had been created on the site, based on the designs of the Institute for the History and Theory of Architecture.¹⁵ In order to extend the northern tower's ground floor space, part of the northern church wall had to be rebuilt. The wall was built of rubble masonry like the original and received an ashlar facing made of artificial stone. In order to ensure distinctiveness, this new wall section was also whitewashed. Perhaps the architect considered this to be insufficient, as he substituted some of the ashlars with masonry consisting of large-sized bricks from demolition. He noted that if anyone disliked the brick “ashlars”, they could replace them with ashlars of artificial stone similar to the rest.

15 The lapidary created in the monastery cellar was designed by Ilona KREMNICSÁN and Tamás MEZŐS.

■ In issue 2 of 1991 of the journal *Műemlékvédelmi Szemle*, János SEDLMAYR published an article (SEDLMAYR 1991), in which he described in detail the structural consolidations he had considered indispensable. Of these interventions, the consolidation of the eastern and western gables did not occur. The ambitious restoration programme was not completed. The following planned interventions were not carried out: the reasonable highlighting of the main apse, the indicative presentation of the northern wall, the archaeological research of the monastery and the presentation of the still existing remains, the landscaping of the surrounding area, and the building of a fence with a proper architectural design. Despite all this, I am convinced that the restoration process started in 1989 was justified, and the entire process should have been completed in a reasoned manner. I have to agree with the statement of László GERŐ which concludes his study published with the occasion of the exhibition presenting the MÖLLER restoration.¹⁶ “If the restorer does not make a mistake against style, if they do not use entirely foreign material or structures, do not emphasise their own additions, do not apply methods, shapes, or volumes destructive to the original atmosphere, then we have to accept the educated method showcasing respect for the original and a good taste, even if that method does not follow in all of its details the obviously idealistic guidelines of the Venice Charter.” (GERŐ 1992, 207) Unfortunately, the statement of GERŐ formulated almost three decades ago remained ineffective already at the time of its publication. What is done cannot be undone. I do believe that the vast literature on the ruins confirms the significance of the late Romanesque, early Gothic building in Hungarian architectural history. I find completely senseless any debate on what could have guided MÖLLER during the restoration works, and what his thoughts were regarding the later faith of the ruins. I consider that the intervention carried out in 1889 was a valuable, progressive work worth preserving, like the already mentioned consolidation of the Colosseum's outer ring by VALADIER. If there is such a thing as historic building conservation in Hungary, such pointless presentations should be avoided, and perhaps at one point some of the interventions designed by SEDLMAYR could be undone to preserve the overall view as conceived by MÖLLER. It is useless to ruminate on the means which could be used to cover and protect the ruins. Systematic maintenance could be an efficient tool for preserving a ruin in its condition. I feel sorry for what happened at Visegrád Castle more than 20 years ago, and I'm afraid that the Solomon Tower or Diósgyőr Castle might have the same faith. Let us preserve our ruin heritage as well!

¹⁶ The exhibition installed in the headquarters of the National Office for the Protection of Historic Monuments was opened on March 9, 1992, by Miklós HORLER. His speech is available in issue 3 of 1992 of the journal *Műemlékvédelem* (HORLER 1992).

Könyvészet/Bibliography:

- *** MÉM MDK – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ [Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center], *Fotótár [Photographic Archives]*.
- BARDOLY István. 2010. „Igen veszedelmes útra léptünk”: Zsámbék 1933–1934. *Műemlékvédelem* 3: 189–200.
- BOZÓKI Lajos. 2002. Padányi Bíró Márton Veszprémi püspök zsámbéki helyreállítása. *Műemlékvédelmi Szemle* 1: 101–112.
- DERCSÉNYI Dezső, szerk. 1958. *Pest megye műemlékei II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EITELBERGER VON EDELBERG, Rudolf. 1856. Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855. In *Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 91–140. Wien: In Commission bei dem Kaiser. Königl. Hof-Buchhändler W. Braumüller.
- GERŐ László. 1992. Möller István zsámbéki restaurálásáról. *Műemlékvédelem* 4: 203–207.
- GUZSIK Tamás. 1977. Műemlékvédelem Zsámbékon. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez. *Építés-Építészettudomány IX/1*: 229–246.
- GUZSIK Tamás & ZÁDOR Mihály. 1987. ELŐTERJESZTÉS a zsámbéki középkori templomrom, kolostorrom és műemlékileg védett környezetének tervbe vett helyreállítási munkáihoz. Kézirat [manuscript], BME Építészettörténelmi és Elméleti Intézet. A tanulmány összeállításában KREMNICSIÁN Ilona építész működött közre.
- HEIDER, Gustav, Rudolf V. EITELBERGER & Joseph HIESER. 1858. *Mittelalterliche Kunstdenkmale des Österreichischen Kaiserstates I*. Stuttgart: Ebner & Seubert.
- HENSZLMANN Imre. 1882. évi jelentés a Műemlékek Orsz. Bizottságának működéséről 1882-ben. *Archaeologiai Értesítő* II: XLVIII–LI.
- HORLER Miklós. 1992. Megnyitóbeszéd a zsámbéki templom- és kolostorrom helyreállítási munkáit bemutató kiállítás alkalmából 1992. március 9-én az OMvH székházban. *Műemlékvédelem* 3: 186–188.
- HUNFALVY János. 1856. *Magyarország és Erdély eredeti képekben. Első szakasz, 1. köt.* Darmstadt: Lange.
- KALMÁR Péter. 1997. A szakma méltóságáról – felelősen. A zsámbéki középkori templomrom. *Magyar Nemzet*, szeptember 3.
- LÓVEI Pál. 1996. A zsámbéki rom műemléki védelmének története. *Magyar Műemlékvédelem X*: 39–58.
- MELOCCO Miklós. 1997. A zsámbéki romról. A kritika méltóságának védelmében. *Magyar Nemzet*, május 10.
- MÖLLER István. 1925. A zsámbéki templom. *Technika* VI: 69–78.
- SEDLMAYR János. 1991. A zsámbéki templomrom helyreállítási terve. *Műemlékvédelmi Szemle* 2: 29–34.
- WEISS, Karl. 1857. Die Kirchenruine von Zsámbék in Ungarn. *Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* II/5: 105–108.